

BRUDDET

ET FENGSEL I LILLESAND

forarbeid

Masteroppgave i arkitektur
Fakultet for arkitektur og billedkunst
NTNU
Veileder Ole Jørgen Bryn
Vår 2015

FORARBEID TIL MASTEROPPGAVE I ARKITEKTUR

Margrethe Munthe Magnus og Thea Myhrer

Foto fra filmen "Un Prophète"

“ A prison requires a humanizing approach to design that few other building types demand. It is a unique architecture that forces occupants to remain in a prescribed area

Arkitekt Chris Loyal om fengselsarkitektur

INNHold

Innledning	11
Oppgavedefinisjon	13
Bakgrunn	14
Hva er et fengsel?	17
Hva er straff?	18
Brukere	21
Sted	25
Veiledende romprogram	32
Metode	34
Tidsplan	36
Referanser	38

INNLEDNING

Etter å ha lest en artikkel om institusjonsarkitektur, ble vi nysgjerrige på typologien fengsel. Ideen om å tegne en bygning vi hadde liten kjennskap til fra før, fascinerte oss stort. Hvordan ser fengselet ut på innsiden? Hva befinner seg egentlig innenfor de beryktede murene? I hvor stor grad er arkitekturen brukt for å oppnå fengselets formål?

For å bli litt klokere, bestemte vi oss for å besøke Trondheim fengsel. Et fengsel er et ekstremt kontrollert miniatyrsamfunn, slik fremstod også Trondheim fengsel. Porter og sluser måtte passeres fra et sted til et annet. Dører måtte låses opp og igjen for omtrent hver tiende meter man beveget seg. En høy ringmur omringet det hele. Bygningene var gamle og slitte, og de

innvendige omgivelsene var ensformige. Sterile korridorer med celler på rekke og rad - fargeløse rom uten særlige variasjoner. Til tross for de hyggelige ansatte og innsatte vi traff, oppfattet vi hele anlegget som et trist sted å bo eller jobbe.

Et fengselsopphold skal virke avskrekkende på samfunnet, for at straff skal ha en preventiv effekt. Derfor bør og vil et fengsel alltid skape noen negative assosiasjoner. Men trenger disse å være knyttet til arkitekturen? Er det ikke frihetsberøvelsen som er straffen, og ikke triste omgivelser?

Etter fengselsbesøket hadde vi bestemt oss. Vi ville bruke vår masteroppgave på fengselsarkitektur.

OPPGAVEDEFINISJON

I vår diplomoppgave skal vi prosjektere et lukket fengsel i Agder, nærmere bestemt i Lillesand kommune.

Vi vil ta utgangspunkt i kriminalomsorgens prinsipper om hva fengselsstraff skal være. Selve straffen er frihetsberøvelsen, men tilbakeføring av domfelte til samfunnet er også en viktig hensikt med soningen. For å oppnå straffgjennomføringens ambisjoner om rehabilitering, mener vi det ligger et stort potensial i fengselsarkitekturen. Hvordan kan man gjennom arkitektoniske virkemidler bidra til å oppnå samfunnets mål om rehabilitering?

Som innsatt i et fengsel blir man i en periode av livet tvunget til å bo på en offentlig institusjon uten mulighet til

å påvirke egne omgivelser. Når man i tillegg er prisgitt de samme fysiske rammene 24 timer i døgnet, syv dager i uken, får den arkitektoniske utformingen særlig stor betydning for brukernes hverdag og sinnsstemning.

Å rehabilitere straffedømte i et lukket anlegg som er fysisk adskilt fra resten av samfunnet, er en tosidighet ved fengselsstraffens formål vi er nysgjerrige på. Fengselsarkitekturen danner de fysiske rammene rundt straffen, og skal dermed forholde seg til det selvmotsigende i denne dobbelte ambisjonen.

Hvordan kan man skape arkitektur som skal virke rehabiliterende når den samtidig har til hensikt å stenge mennesker inne?

BAKGRUNN

Det er store utfordringer knyttet til norske fengsler. Soningskøene vokser stadig, men fengslene i Norge er fulle og kan ikke ta i mot alle de straffedømte. Situasjonen er nå så kritisk at regjeringen i september 2014 la frem planer om å leie soningsplasser i Nederland for å få bukt med soningskøene.

Sprengt kapasitet er imidlertid ikke det eneste problemet med dagens fengsler. Mange av byggene er gamle, nedslitte og holder dårlig bygningsmessig standard. Gjennomsnittsalderen på norske fengsler er 61 år, og mange

er tegnet og bygget i en tid der synet på straff var et helt annet enn i dag. Botsfengslet i Oslo fra 1851 speiler datidens grunnleggende prinsipp om at bot og total isolasjon skulle bidra til moralsk forbedring. Effekten ble det motsatte, de domfelte ble nedbrutt og syke av all isolasjonen. Flere andre fengsler ble bygget etter den samme tankegangen, såkalte 1860-fengsler, og er fortsatt i bruk den dag i dag.

Halden fengsel fra 2010 representerer den andre enden av den ideologiske skalaen, der sosial omgang, skole og fritidsaktiviteter er viktige virkemidler

i rehabiliteringen. Synet på straff har endret seg drastisk i det norske samfunn. Når man sammenligner Botsfengselet i Oslo med Halden fengsel er det tydelig at arkitekturen også har forandret seg.

Problemet er at store deler av fengselsarkitekturen som ble utformet i en annen tidsånd, fortsatt er i bruk. Flere av de gamle bygningsmassene er utgått på dato i dagens soningssituasjon. Trange forhold gjør at moderne soningstilbud ikke kan tilbys. I tillegg er utvidelser og oppgraderinger av eksisterende fengsler i mange tilfeller

problematisk, både på grunn av store kostnader og plassmangel.

Det er ingen nye fengsler under bygging i Norge per dags dato. Vi mener det er behov for en ny generasjon fengselsbygg som dekker kravene dagens kriminalpolitikk stiller, og som gir et arkitektonisk svar på samfunnets verdisyn når det gjelder straff. Med vår masteroppgave ønsker vi å sette fokus på en arkitektur vi mener burde få større oppmerksomhet - fengselsarkitekturen. En arkitektur som sier mye om tiden, kulturen og samfunnet vi lever i.

HVA ER ET FENGSEL?

Et fengsel er et anlegg der straffedømte soner straffen gjennom frihetsberøvelse. Fengselsstraff er samfunnets reaksjon på lovbrudd, og betegner den mest inngripende straffemetoden i norsk lovgivning, etter at dødsstraffen ble opphevet.

I et fengsel blir de innsatte nektet en rekke friheter under myndighet av staten. I tillegg til den grunnleggende fysiske frihetsberøvelsen, kan også en rekke andre ulike friheter som sosial kontakt og tilgang på informasjon innskrenkes eller frarøves helt. I Norge finnes det flere typer fengsler som

skilles etter ulike sikkerhetsnivåer. kriminalomsorgens definisjon av et fengsel med høyt sikkerhetsnivå, også kalt lukket fengsel, er som følger:

“Et lukket fengsel har mur eller høyt gjerde rundt fengselsområdet. Alle dører er i hovedsak låst. Når de innsatte ikke er i arbeid, på skole eller deltar i fritidsaktiviteter under kontroll av fengselsbetjentene, er de innelåst på sine celler. Så langt det er praktisk mulig skal innsatte ha adgang til fellesskap under arbeid, opplæring, program eller andre tiltak, og i fritiden.”

HVA ER STRAFF?

“ En fengselsstraff skal være berøvelse eller innskrenkning av frihet, ikke tap av andre grunnleggende menneskerettigheter

Kriminalomsorgen om straff i fengsel

Det er flere formål med straff. Den skal virke avskrekkende og avholde mennesker fra å begå forbrytelser, den skal beskytte samfunnet ved å gjøre det umulig å begå nye forbrytelser mens man soner straffen, og den skal virke rehabiliterende.

Selve frihetsberøvelsen gjør at straff virker avskrekkende på samfunnet. Det er ikke dermed sagt at arkitekturen må være fryktinngytende. Er ikke det å bli sperret inne, isolert fra resten av samfunnet, avskrekkende nok?

I de senere år har det såkalte normalitetsprinsippet blitt vektlagt for å oppnå best mulig rehabilitering. Dette innebærer at livet innenfor murene skal oppleves så likt livet på utsiden som mulig, der man klarer seg selv i hverdagen i størst mulig grad.

Hvordan kan arkitekturen legge til rette for en lettere overgang mellom fengselshverdagen og livet på utsiden? Og hvordan kan dette oppnås uten at det går på bekostning av sikkerheten?

“ The design and architecture I encountered while in prison served only to fuel my depression, anger, and sense of worthlessness, as I’m sure it does for the vast majority of those incarcerated

Jason Toro, tidligere innsatt i amerikanske fengsler

BRUKERE

Det er mange ulike brukergrupper som skal forholde seg til fengselet, både innsatte, ansatte, besøkende og lokalsamfunnet. På lik linje med funksjonelle aspekter er det også viktig å fokusere på mennesket og interaksjonen mellom de ulike brukergruppene i utformingen av omgivelsene.

Statsbygg, som er ansvarlig for norske fengselsbygg, fremhever arkitekturens betydning for hvordan både samarbeid, adskillelse og kommunikasjon mellom ulike brukergrupper skal kunne gjennomføres.

INNSATTE

I et fengsel må mennesker med ulik opprinnelse, utdannelse og sosial bakgrunn leve sammen. Det de har til felles er at de befinner seg der mot sin vilje. De siste årene har antallet utenlandske innsatte i norske fengsler økt betraktelig. Ifølge kriminalomsorgen representerte de innsatte over 120 ulike nasjoner i 2011. Resultatet er en enda mer sammensatt brukergruppe enn tidligere, der flere religioner og kulturer møtes i et kompakt samfunn. De ulike behovene som oppstår som følge av dette er noe man bør ta hensyn til i utformingen av fengselet.

De innsatte i et fengsel befinner seg i en ekstrem livssituasjon, der hverdagen er kontrollert ned til minste detalj som følge av de sikkerhetsmessige og lovbestemte betingelsene. Statsbygg vektlegger at det innen disse rammene er vesentlig med arkitektur som oppmuntrer til positive holdninger og bidrar til rehabilitering.

Stortingsmelding nr. 37 (2007-2008) som omhandler straff som virker, peker på at mange som settes i fengsel blir deprimerte, får angst og føler ensomhet. Kan mer stimulerende omgivelser bidra til å redusere denne skadevirkningen?

ANSATTE

De ansatte utgjør en vesentlig del av brukergruppen i et fengsel. Faktisk er det ofte flere ansatte enn innsatte, og i utformingen er det derfor avgjørende å ta hensyn til også de ansattes behov.

Statsbygg fremhever at omgivelser som skaper trivsel og gir positiv stimulans er viktig for at arbeidsoppgavene skal kunne utføres optimalt. Dessuten må arkitektoniske løsninger ivareta sikkerhetsmessige hensyn, slik at de ansatte føler seg trygge.

BESØKENDE

En del av kriminalomsorgens rehabiliteringsarbeid er å støtte kontakten mellom innsatte og deres familier. Det er viktig å legge til rette for gode besøksrom for de innsattes familie, og da spesielt barna.

Omverdenen får et annet forhold til fengselsanlegget enn de andre brukergruppene, fordi de opplever institusjonen kun fra utsiden. Anleggets ansikt utad er vesentlig, da fengselets arkitektur reflekterer samfunnets syn på straff.

STED

Agderfylkene er et av områdene i landet med størst behov for nytt fengsel. Regionen har høy kriminalitet og høy oppklaringsprosent og dermed mange domfellelser. Stor mangel på soningsplasser internt, gjør at mange varetektsinnsatte og domfelte må sone i Rogaland der soningskapasiteten er større. Dette medfører en betydelig ressursbruk på transport, samt lange soningskøer.

I dag har Agder flere små fengsler lokalisert i Arendal og Kristiansand. De nåværende fengslene er nedslitte og lite effektive, spesielt Arendal fengsel som er et typisk 1860-fengsel. Kriminalomsorgens Kapasitetsplan fra

2012 konkluderer med at disse bør avvikles og erstattes med nybygg. En mulighetsstudie om nytt fengsel i Agder utført av konsulentselskapet Rambøll (2014) poengterer at en samlokalisering av fengslene i regionen vil gi et større samlet fagmiljø og bidra til en bedre utnyttelse av eksisterende kompetanse.

I tillegg til å erstatte eksisterende soningskapasitet i dagens fengsler i regionen, bør et nytt fengsel ha en ytterligere kapasitet for å redusere de lange soningskøene. Derfor ønsker vi å prosjektere et nytt storfengsel som samlokaliserer dagens soningsplasser i Agder og som tilbyr en utvidet soningskapasitet.

Arendal

AUST-AGDER

E18

VEST-AGDER

Lillesand

E18

Kristiansand

Lillesand

I samtale med kriminalomsorgen region sørvest fikk vi informasjon om hvor et eventuelt nytt storfengsel burde plasseres i regionen. En gunstig lokalisering vil være langs transportåren E18 på grensen mellom de to Agderfylkene.

Lillesand kommune utpekte seg som et egnet sted for formålet, sentralt plassert

langs E18 med kort reisevei både til Kristiansand og Arendal, henholdsvis 17 og 34 minutters kjøretid. Den sentrale beliggenheten i regionen gjør fengselet lett tilgjengelig for de ansatte, innsatte og besøkende. I tillegg er det nærhet til nødetater, helsetjenester og andre viktige instanser.

Tomten

Mulighetsstudien utført av Rambøll la frem to alternative tomter på Glamsland i Lillesand for etablering av et nytt storfengsel i Agder. Etter å ha vurdert begge, falt vårt valg på den nordligste av tomtene, omtrent 1,6 km nord for E18 og ca. 10 minutters kjøretid unna Lillesand sentrum. Dagens adkomst til tomten skjer via en

fylkesvei som går under E18 og videre langs Glamslandsvannet sørover mot Riksvei 420 og Lillesand. For å bedre tilgjengeligheten mellom fengselet og Kristiansand og Arendal, må det vurderes en ny avkjørsel som knytter seg opp mot E18, og som dermed gir direkte adkomst fra hovedfartsåren.

Tomten

E18

E18

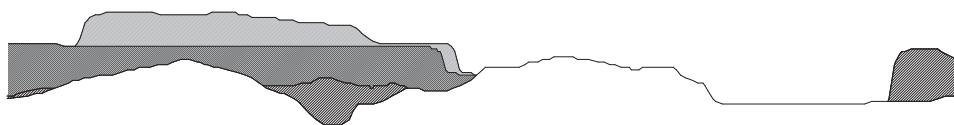
dagens
adkomst

E18

Lillesand

RV 420

Terrengsnitt A-A'

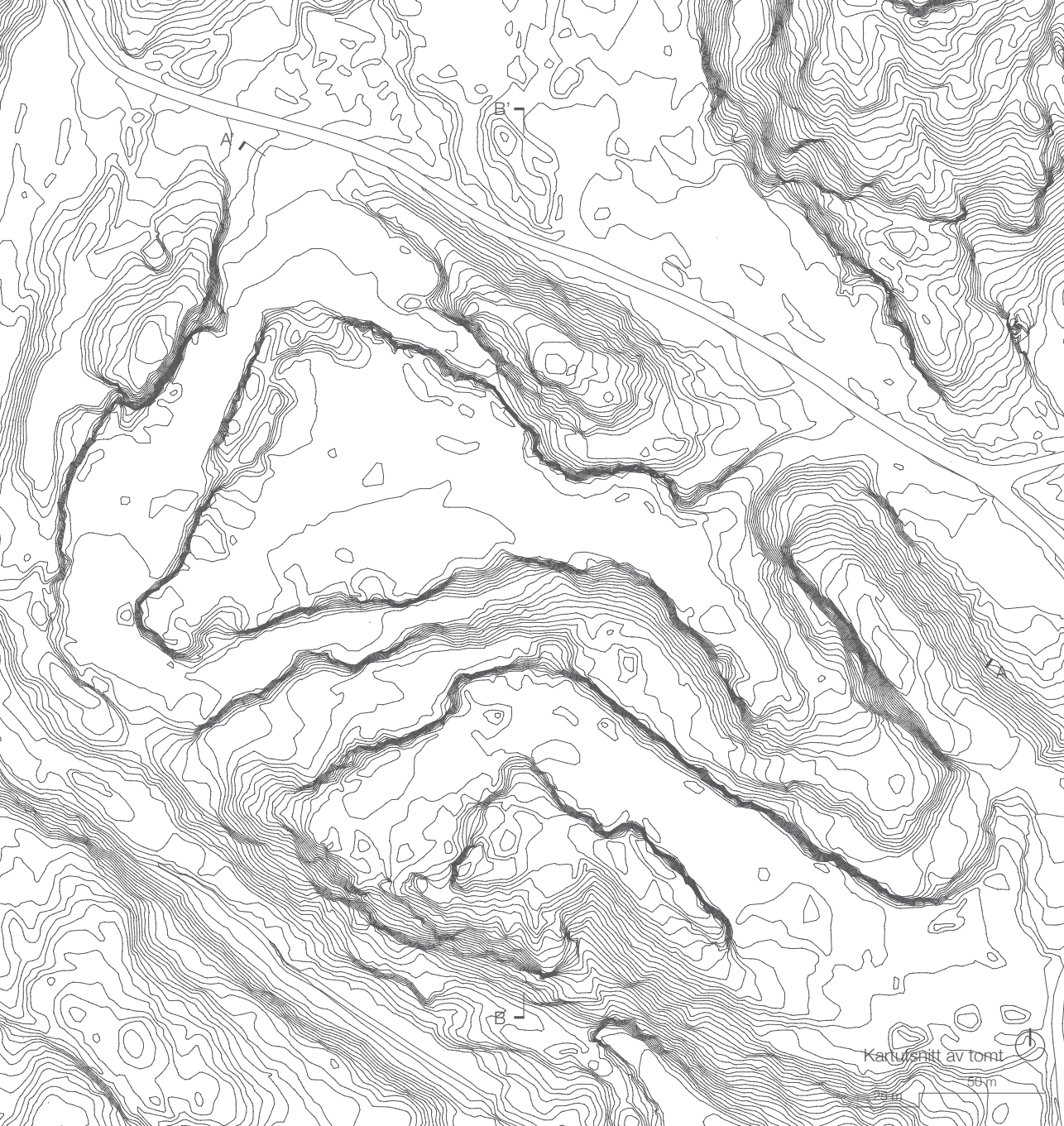

Terrengsnitt B-B'

Tomten på Glamsland har gjennom mange tiår vært kjent for utvinning av kvarts og feltspat, men det er nå besluttet å legge ned driften av masseuttaket. Det store området ligger landlig til og er omgitt av friluftsarealer uten nabobebyggelse i nærmeste omkrets. Her kan naturen skape positive assosiasjoner og bidra til rekreasjon. Det store arealet gir muligheter for en eventuell utvidelse av fengselet, i tillegg til at det åpner for utvikling av de ubebygde områdene

til andre formål, uten at det går på bekostning av fengselets drift. Mye av tomten er allerede utsprengt og fremstår som et sår i landskapet. Å etablere et nybygg her vil derfor ikke kreve store inngrep i naturen, samtidig som det kan gi ny verdi til området. Vi synes terrengformasjonene i steinbruddet er fascinerende fordi de i stor grad kan være med på å generere utviklingen av vårt prosjekt, der landskapet kan bli en viktig del av det arkitektoniske svaret.

A-A

B-B

B-B

Kartusnitt av tomt

50m

Hovedfunksjoner og arealer:

Antall soningsplasser	250
Antall ansatte	290
Standard celle	12 m ²
Standard fellesrom	40 m ²
Parkering	
Sluse	
Luftegård	
Administrasjon	6 400 m ²
Boavdeling (85 celler)	3 400 m ²
Boavdeling (85 celler)	3 400 m ²
Varetektsavdeling (56 celler)	3 000 m ²
Åpen avdeling (25 sengeplasser)	700 m ²
Aktivitetssenter	5 000 m ²
Idrett og fritid	1 400 m ²
Besøksenter	80 m ²
Drift og teknisk	1 500 m ²
Kulvertsystem	3 000 m ²
Totalt brutto gulvareal	ca. 27 500 m ²
Totalt bruksareal	ca. 21 000 m ²

VEILEDENDE ROMPROGRAM

Fengselet i Lillesand skal som tidligere nevnt erstatte de eksisterende fengslene i Agder. Disse er i dag fordelt på fem ulike steder i Arendal og Kristiansand, og har til sammen 152 soningsplasser. Med vårt prosjekt samlokaliserer vi disse i tillegg til at vi utvider den totale kapasiteten til 250 soningsplasser.

Når det gjelder størrelser og innhold, har vi tatt utgangspunkt i Rambølls mulighetsstudie av nytt fengsel i Lillesand, som baserer seg på romprogrammet til en rekke norske fengsler, med hovedvekt på Halden fengsel. Videre i prosjekteringsfasen vil vi ta utgangspunkt i et anonymisert romprogram fra Statsbygg.

Administrasjonen består blant annet av kontorer, møterom, personalkantine og treningsrom.

Boavdelingene inneholder funksjoner som celler, kjøkken og spiseplass,

felles oppholdsrom for de innsatte, vaskerom og vakt- og personalrom. Varetektsavdelingen ligner boavdelingene i innhold, med celler, kjøkken, oppholdsrom, treningsrom og vaskerom.

I aktivitetssenteret inngår arealer til arbeidsdrift og yrkesrettet utdanning med verksteder og undervisningsrom. Skole med kantine, kontorer og undervisningsrom. Bibliotek, religiøse rom og servicetorg med NAV-kontor. I tillegg kommer arealer til helsetjenester som lege, tannlege og psykolog.

Idrett- og fritidskategorien inneholder idrettshall med treningsrom og garderober, samt butikk og diverse hobbyrom for aktiviteter som musikk, drama, video og frisør.

Drift og teknisk omfatter diverse lager, vaskeri, renhold, avfallshåndtering og lignende funksjoner.

METODE

Tomten er valgt i forarbeidet, slik at vi kan komme i gang med prosjekteringen så tidlig som mulig. Ved siden av skisseprosjektering vil også befaring på tomt og tomteregistreringer legge grunnlaget for videre arbeid i den første fasen.

SKISSEPROSJEKT

I oppstarten er målet å raskt få på plass et skisseprosjekt som vi ønsker å utvikle videre. For å komme i gang med arbeidet ønsker vi å bruke modell som aktivt verktøy. Ved å undersøke romprogrammet i situasjonsmodell får vi overblikk over størrelser, samt ideer til form, plassering og organisering av funksjoner.

PROSJEKTERING

Det er viktig for oss å komme tidlig i gang med prosjekteringen, siden vi har et veldig komplekst og stort program. Vi vil jobbe i ulik skala for å utdype og undersøke forskjellige deler av prosjektet.

DOKUMENTASJON

Underveis vil vi legge vekt på å fysisk dokumentere alle tanker og ideer i form av skisser, tegninger, bilder eller modell. Ved å ha materialet fysisk, og ikke bare digitalt, blir det lettere å reflektere over egen prosess og fremgang. I tillegg vil vi til enhver tid kunne presentere det vi holder på med.

WORKSHOPS

For å komme frem til nye ideer og tanker vil vi arrangere små workshops for oss selv, der vi benytter ulike øvelser for å undersøke deler i prosjektet raskt og impulsivt.

FREMDRIFT

Vi vil starte hver arbeidsdag med å sette konkrete mål for dagen. Hver mandag gjør vi det samme for uken som kommer. Underveis vil vi gjennomgå det som er gjort, og vurdere hva som fungerer eller ikke. Det er viktig at vi er forberedt til hver veiledning, og kan vise fremdrift fra forrige gang. Veiledningene blir derfor naturlige mål å jobbe mot under hele semesteret.

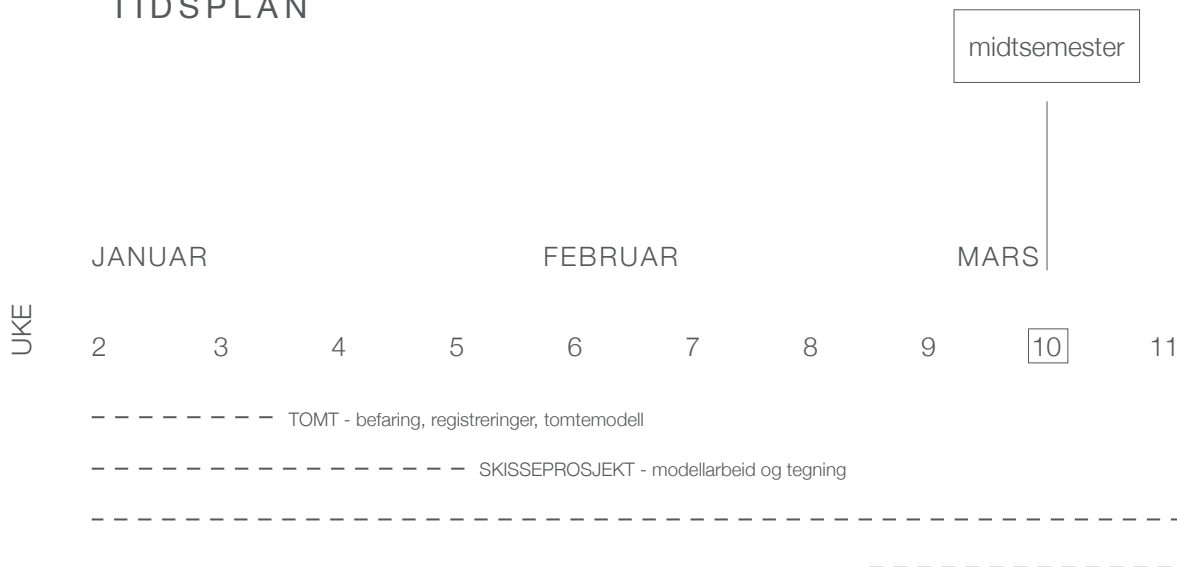
EFFEKTIVITET

Allerede i oppstarten vil vi ha fokus på å være effektive. Vi vil utnytte det at vi er to, og være oppmerksomme på hva vi velger å bruke tiden vår på.

REFLEKTERENDE TEAM

Fra tidligere semestre har vi god erfaring med å diskutere prosjektet med andre medstudenter. Derfor har vi opprettet et reflekterende team med andre masterstudenter, der vi møtes til avtalte tidspunkt og kan gi hverandre innspill.

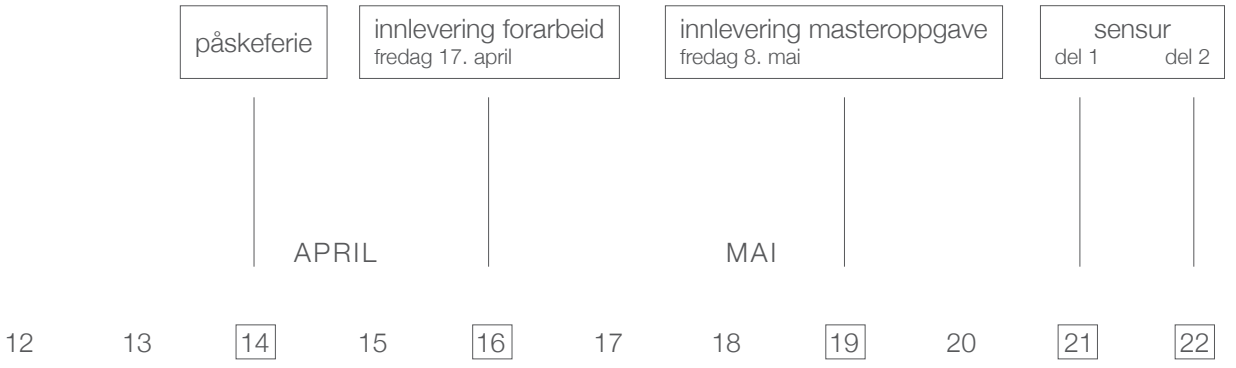
TIDSPLAN

Fremstilling

Vårt prosjekt er en prosjekteringsoppgave, og vi ønsker å fremstille arbeidet i form av modeller og plansjer med tegninger og illustrasjoner.

Siden vi vil dokumentere arbeidet underveis, vil prosesshefte også kunne bli en del av det innleverte materialet.

- PROSJEKTERING
- DETALJERING
- FREMSTILLING OG LAYOUT

REFERANSER

BØKER

Cold, B. (2010). *Her er det godt å være. Om estetikk i omgivelsene*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.

May, K. (2014). *Prisons*. Canada: CLOG.

ARTIKLER OG PUBLIKASJONER

Fridhov, I. M. (2012). Fengselsarkitektur og ideologi. S. Olsen (Red.), *Virker straff?* Oslo: Scandinavian Academic Press.

Kriminalomsorgens sentrale forvaltning. (2012). *Kriminalomsorgens kapasitetsplan med enhetsstruktur for fengsler og friomsorgskontorer*. Oslo: Copycat.

Myre, G. S. (2014). Fengsel på Kjerlingland. *Mulighetsstudierapport*. Kristiansand: Rambøll.

Statsbygg. (2014). *Byggeprogram, prosjekt: Kardemommeby fengsel*.

Statsbygg. (2010). Statsbygg og fengslene. *Åpent rom, nr. 2*.

Stortingsmelding nr. 37 (2007-2008). *Straff som virker. Mindre kriminalitet - tryggere samfunn*. Kriminalomsorgsmelding. Justis- og politidepartementet

Populærversjon stortingsmelding nr. 37 (2007-2008). *Straff som virker. Mindre kriminalitet - tryggere samfunn*. Kriminalomsorgsmelding. Justis- og politidepartementet

NETTSIDER

- Aukrust, M. & Berg, G. G. (2014). *Fengsel - lover og retningslinjer*. Hentet 24.11.14, fra https://snl.no/fengsel/lover_og_retningslinjer
- Foss, A. B. (2014). *Slår alarm om norske fengsler: Kapasiteten er sprengt, soningskøene vokser, fengslene er nedslitt*. Hentet 24.11.14, fra <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/-Kapasiteten-er-sprengt-A-Soningskoene-vokser-A-Fengslene-er-nedslitt-7674247.html>
- Type fengsel og sikkerhet*. (2014). Hentet 24.11.14, fra <http://www.kriminalomsorgen.no/type-fengsel-og-sikkerhet.237877.no.html>
- Fengsel*. (2014). Hentet 24.11.14, fra <http://no.wikipedia.org/wiki/Fengsel>

MUNTlige REFERANSER

- Laeskogen, S. E. (2014). *Sjefingeniør i Statsbygg*.
Telefonintervjuer 29.10.14 og 03.11.14.
- Omdal, I. (2014). *Seniorrådgiver i Kriminalomsorgen sørvest*.
Telefonintervju 04.11.14.
- Strand, S. (2014). *Fagdirektør i Kriminalomsorgsdirektoratet*.
Telefonintervju 30.10.14.
- Thomassen, A. (2014). *Ordfører i Lillesand kommune*.
Telefonintervju 05.11.14.

BILDER

Side 6: Bilde fra filmen “Un Prophète” (2009) [Internettfoto]

Tilgjengelig fra:

http://www.themoviebanter.com/wp-content/uploads/2010/03/2009_a_prophet_005.jpg

(Hentet: 24.11.2014)

Side 10: Illustrasjonsfoto (u.d.) [Internettfoto]

Tilgjengelig fra:

<http://www.siciliajournal.it/sicilia-come-prigione-despiacione-lultimo-romanzo-piero-isgro/>

(Hentet: 24.11.2014)

Side 14: Trond Isaksen for Statsbygg. *Halden fengsel. Kunstverk av Dolk* (u.d) [Internettfoto]

Tilgjengelig fra:

http://www.statsbygg.no/files/eiendommer/Region_ost/13823_HaldenFengsel/andreFiler/HaldenFengsel_34.jpg

(Hentet: 24.11.2014)

Side 18: Uffe Weng (u.d.) [Internettfoto]

Tilgjengelig fra:

<http://www.bt.dk/krimi/meyers-tv-kok-er-danmarks-flugtkonge-stukket-af-fra-faengslet-20-gange>

(Hentet: 24.11.2014)

Side 21: Illustrasjonsfoto (u.d.) [Internettfoto]

Tilgjengelig fra:

<http://forskning.no/funksjonshemming-kriminalitet/2011/05/utviklingshemma-far-harde-straffer>

(Hentet: 24.11.2014)

Side 22: Fin Serck-Hanssen. Fra bildeserien *Normalizing Judgement* (u.d.) [Internettfoto]

Tilgjengelig fra:

<http://serck.no/normjudge.html>

(Hentet: 24.11.2014)

Side 25: Trond Isaksen for Statsbygg. *Ringmuren på 1,3 km, Halden fengsel* (u.d.) [Internettfoto]

Tilgjengelig fra:

http://www.statsbygg.no/files/eiendommer/Region_ost/13823_HaldenFengsel/andreFiler/HaldenFengsel_ringmuren-max.jpg

(Hentet: 24.11.2014)

Masteroppgave i arkitektur
Fakultet for arkitektur og billedkunst
NTNU
Veileder Ole Jørgen Bryn
Vår 2015

Margrethe Munthe Magnus
Thea Myhrer

